

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ
КАТЕДРА ПО КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА

Ю ДЖЪНГ, ЧЕ

**Лексиката на св. Климент Охридски и съвременни
преводи на негови произведения**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

Професионално направление: 2.1. Филология

Научна специалност: Български език (Старобългарски)

Рецензенти:

Чл. кор. проф. дфн Иван Добрев

Проф. дфн Искра Христова-Шомова

Автори на становища:

Проф. д-р d.h.c. Ангелина Минчева

Проф. Уан Хои Ким

Доц. д-р Маргарет Димитрова

СОФИЯ

2014

Дисертацията е обсъдена на заседание на Катедрата по кирилометодиевистика, СУ „Св. Климент Охридски“ и бе насочена към защита.

Дисертационният труд е разработен в общ обем от 465 страници, в това число основен текст 318 страници и 147 страници приложения, 134 цитирани източници. Състои се от Въведение, четири глави, цитирана литература (изследвания, издания и речници), четири приложения.

Публичната защита ще се проведе на 7 май 2014 от 12 ч в конференнтната зала на Софийския университет „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

ВЪВЕДЕНИЕ

	Предмет и обект на изследването. Цели, задачи и методи	
0	Уводни думи.....	1
1	Цел и обхват на изследването.....	5
2	Методи на изследване.....	15
3	Климент Охридски: особености на стила и лексиката му.....	23

ПЪРВА ГЛАВА

	Лексикални съответствия: запазена Климентова лексика и нови решения в преводи на Похвално слово за св. Кирил Философ	
0	Увод.....	29
1	Преводът на Ив. Добрев (ИД) според изданието в КлОСС.....	31
1.1	Пълно съвпадение между думата в ИЕ и ТЕ.....	31
1.2	Съвпадение на корена, но разлика в афиксацията.....	37
1.3	Превод с различна дума.....	39
2	Преводът на Ат. Бончев (АБ).....	43
2.1	Използване на Климентова дума.....	43
2.2	Превод с дума, съдържаща същия корен като Климентовата.....	48
2.3	Превод с различна дума.....	49
3	Преводът на К. Куев (КК).....	53
3.1	Пълно съвпадение.....	54
3.2	Думи с общ корен и различен афикс.....	58
3.3	Предаване с различна дума.....	58
4	Преводът на Радмила Угринова-Скаловска (РУСк).....	61
4.1	Пълно съвпадение.....	61
4.2	Предаване с думи с еднакъв корен, но различен афикс.....	65
4.3	Превод с различна дума.....	67
5	Преводът в христоматията на Д. Павлович и Р. Маринкович (ДП/РМ).....	70
5.1	Пълно съвпадение.....	71
5.2	Съвпадение на корена, но разлика в афиксацията.....	73

5.3	Различна дума.....	74
6	Преводът на Р. Грошел (РГр).....	76
6.1	Пълно съпадение.....	76
6.2	Превод с дума (словосъчетание), съдържаща същия корен.....	79
6.3	Превод с дума, напълно различаваща се от думата в оригинала.....	81
7	Преводът в христоматията на И. Калиганов и Д. Поливянний (ИК/ДП).....	84
7.1	Използвана е Климентовата дума.....	85
7.2	Използване на дума/ словосъчетание, съдържащи същия корен.....	90
7.3	Използвана е различна дума.....	91
8	Заключение на главата.....	95

ВТОРА ГЛАВА

Преводачески избор при предаване на сложни думи

0	Увод.....	100
1	Гръцките паралели на сложните думи у Климент Охридски.....	105
2	Преводи на български книжовен език.....	107
3	Преводът на Радмила Угринова-Скаловска (РУСк).....	124
4	Преводът на Драголюб Павлович и Радмила Маринкович (ДП/РМ).....	128
5	Преводът на Йосип Братулич (JB1992).....	130
6	Преводът на Роберт Грошел (РГр).....	133
7	Преводът на И. Калиганов и Д. Поливянний (ИК/ДП).....	134
8	Заключително сравнение между преводите.....	136
9	Заключение на главата.....	144

ТРЕТА ГЛАВА

Предаване на богословската лексика

0	Увод.....	146
1	Типове съответствия.....	150
2	Няколко илюстрации върху ключови богословски думи, свързани с Троицата.....	153
3	Преводи на ѣтъство	176

4	Предаване на думи с префикс прѣ-	178
5	Предаване на думи за заблуда, измама и права вяра	188
5.1	Противопоставянето на мѣноговожънага лѣстѣ и вѣгѣоразѣумѣнѣтъ свѣтъ	197
5.2	Противопоставяне на богѣоразѣумѣне и неразѣумѣне	199
6	Предаване на съчетанието вѣжне съмѣотренѣне	222
7	Заклучение на главата	224

ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

Предаване на библейските цитати

0	Увод	230
1	Цитати и перифрази в Похвално слово за св. Кирил Философ	238
1.1.	Новозаветни цитати	239
1.1.1.	Послание на свети апостол Павла до Ефесяните 4:7	239
1.1.2.	Перифраза на: От Йоана свето Евангелие 14: 21	247
1.1.3.	От Йоана свето Евангелие 14:23	250
1.1.4.	Послание на свети апостол Павла до Евреите 1: 5	253
1.1.5.	Послание на свети апостол Павла до Ефесяните 5: 19	255
1.1.6.	Послание на свети апостол Павла до римляните 11:5	257
1.2.	Старозаветни цитати	261
1.2.1.	Псалм 44 (45):3	261
1.2.2.	Книга на пророк Даниила 3:54 (55)	264
1.2.3.	Книга на пророк Исаия 32:4	266
1.2.4.	Притчи Соломонови 3:16/15:7 (маркирана перифраза)	267
2	Библейски отпратки в Предпразнични трипеснеци за Рождество Христово	
2.1.	Псалм 17:10	272
2.2.	Книга на пророк Даниил	273
2.3.	Второ послание на свети апостол Павла до коринтяните 8:9	274
3	Слово за Благовещение	276
4	Библейските цитати в Похвално слово за пророк Захария и за рождество на Йоан Предтеча	279

4.1.	Псалтир.....	280
4.1.1.	Псалм 91:13, 15.....	280
4.1.2.	Псалм 32:6	283
4.1.3.	Псалм 125:6.....	284
4.2.	Нов завет.....	285
4.2.1.	От Матей свето Евангелие 1:23.....	285
5	Други текстове от стария завет	287
5.1.	Книга на пророк Исаия 54:1.....	288
5.2.	Книга на пророк Захария 3:8 и 6:12.....	290
5.3.	Книга на пророк Исаия 66:7.....	291
5.4.	Светото евангелие от Лука : прърадованага, обрадованага, възрадованага.....	292
6	Заклучение на главата.....	295
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....		297
Библиография.....		306
Използвани речници.....		317
Приложение 1.		
Съпоставителна таблица: Похвално слово за св. Кирил Философ.....		319
Приложение 2.		
Представяне на избраната лексика за анализ заедно с контекста.....		347
Приложение 3.		
Библейските цитати.....		430
Приложение 4.		
Превод на Похвално слово за Кирил Философ на корейски език.....		463

ВЪВЕДЕНИЕ

Във Въведението са очертани обектът на изследването, целта, конкретните задачи, методите на работа.

Изследването на съвременни преводи на средновековни славянски текстове, написани на Кирило-Методиевия книжовен език в различните му езикови редакции (според някои автори различни правописни типове)¹, и представянето им днес пред съвременния читател не е широко разпространено, няма и цялостно разработена теория по въпроса, макар да има ценни наблюдения върху конкретни преводи. За сметка на това съществува обстойна разработка на проблемите при превод от един славянски език на друг, върху преводи на антични текстове днес на български, върху средновековните славянски преводи, правени от гръцки на Кирило-Методиевия книжовен език. Обичайно разискваните въпроси са как са предадени специфични реалии и термини, доколко преводачът търси предимно семантична близост или се опитва да постигне по-голяма структурна и лексикална еднаквост между оригинала и превода.

Цел на настоящото изследване е да бъдат анализирани лексикалните съответствия на Климентови думи в избрани преводи на съвременен български книжовен език предимно, но и в съпоставка с някои други съвременни славянски преводи. По този начин се обсъжда рецепцията на Климентовите творби днес – те са познати на съвременния читател главно чрез преводите си и така се изучават. Сравняват се и самите преводи и се търси обяснение на причините за различните преводачески идеологии, стратегии, техники: най-вече в различните книжовни традиции в областта на християнската литература, както и в предпочитанията на преводачите, породени не само от техните знания, но и от контекста, в който работят, и от предполагаемата читателска публика. Това означава, че изследването има и диахронен, и синхронен характер.

Така, настоящият труд разработва следните аспекти:

Първо, изследва се речникът и стилът на Климентовите творби и се търси доколко сполучливо и вярно те са предадени в преводите. За тази цел се

¹ Вж. обобщение у Д. Иванова-Мирчева. Редакции на старобългарския език. – В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. София, 2003, стр. 449-456.

съпоставя лексикалният материал на старобългарските оригинали с лексиката на съвременните им преводи.

Второ, съпоставя се лексиката на различни съвременни преводи, като се търси мястото ѝ в контекста на съвременните писмени езици – доколко тя присъства, с какви значения, доколко днес се оценява като книжна или архаична.

Трето, дават се статистически данни за лексикалните съотношения между преводи и оригинал, както и между отделните преводи.

Конкретните задачи се свеждат до:

1. Да се представи статистически какъв процент лексеми и корени от оригиналните произведения са използвани в преводите, като се проследи доколко се предава специфичният стил на средновековната проповед и църковна песен, нюансите в средновековната художественост, базисната терминология, засягаща християнски доктринални въпроси.

2. Да се изследва как се предават сложните думи в Климентовата реч, защото те са елемент от високия риторичен стил, а често имат и терминологично значение.

3. Да се изследва как се предават лексеми, имащи терминологично значение, и доколко съвременните преводи вярно предават високата подготовка на Климент не само като писател, но и като богослов.

4. Отделно да се изследва лексиката в библейските цитати, перифрази и алюзии, за да се определи доколко те са предадени на съвременния читател именно като библейски текст. За тази цел преводните им съответствия се съпоставят с авторитетни в средата на преводачите библейски преводи – така се отчита доколко преводачите използват тези преводи или търсят свои начини да маркират библейските отпратки.

Обект на проучването са преводи на произведения на св. Климент Охридски от различни жанрове:

2 похвални слова

1 поучително слово

2 химнични произведения

Критерии за подбор на материала са: 1. Творбите да принадлежат на различни жанрове, в които да е използвана различна лексика и стил, съобразени с жанра и търсените християнски внушения; 2. Творбите да имат по възможност повече от един превод, за да се характеризира стилът и подходите на различни преводачи, принадлежащи на различни генерации, имащи различно образование, работещи в различно време и предназначили преводите си за различна читателска публика.

А) *Похвално слово за св. Кирил Философ:*

Това слово е известно днес в две текстологични редакции. Едната, приета от повечето изследователи за първична, е позната само в един препис, а именно в ръкопис от XIII век, писан със среднобългарски правопис, намерен на Света гора от руския славист П. И. Севастианов и пазен в Москва, ГРБ, а. 270, № 1467. Втората редакция е по-широко разпространена, известни са 24 преписа от XIV до XVII в.

Текстът, който тук използвам, е по най-новото издание на творбите на Климент Охридски. *Слова и служби*. Съст. П. Петков, И. Христова-Шомова, А.-М. Тотоманова (София, 2008), по-нататък КлОСС, в което текстът е с нормализиран (реконструиран) архаичен правопис. Съпоставям и с изданието: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 1 (София, 1970), 419-428, където отделно са публикувани и първичната, и вторичната версия с разночетения. Оттам използвам вторичната версия, но когато включвам лексеми и примери от нея било в главите на дисертацията, било в приложенията, ги давам също с нормализиран правопис, като следвам принципите на нормализация в цитираното най-ново издание на творбите на Климент Охридски.

Пълна ексцерпция на материала е направена в настоящата дисертация на седем превода (вж. приложенията), но по редица въпроси са правени сравнения с още три превода. И така сравнение се прави между следните преводи:

1) Превод на съвременен български книжовен език от Иван Добрев. Материалът е ексцерпиран цялостно в Приложенията. Използвам публикуването му в Свети Климент Охридски. *Слова и служби*, София, 2008, стр. 111-117. За първи път е публикуван в Ив. Добрев и Т. Славова. *Слова на*

светлината. София, 1995, стр. 21- 25). Преводът е направен по първичната версия на Словото.

2) Превод на съвременен български книжовен език от Атанасий Бончев. Материалът е ексцерпиран цялостно, срв. приложенията. Преводът е публикуван първоначално в Св. Климент Охридски. *Слова и поучения*. София, 1970, стр. 37-41, а по-късно е препубликуван в *Тържество на словото: златният век на българската книжнина*. Съст. Св. Николова и Кл. Иванова. София, 1995, стр. 53-56, използвам тази публикация; публикуван е и в *Стара българска литература*. Т. 2. *Ораторска проза*. Съст. Лиляна Грашева. С., 1982, стр. 81-84, бележки стр. 313-317, където има и пълна библиографска справка за съществуващите преводи и издания.

3) Превод на съвременен български книжовен език от Куйо Куев, публикуван в *Христоматия по старобългарска литература*. Съст. П. Динеков, К. Куев, Д. Петканова. София, 1978, стр. 37-39. Материалът е ексцерпиран цялостно, срв. приложенията. Преводът е направен основно по първичната версия, но има и някои съвпадения с вторичната.

4) Превод на съвременен български книжовен език в христоматията на Божан Ангелов и Минко Генов от 1922 г. (*Стара българска литература (IX–XVIII)*). София, 1922 стр. 66-73). Преводът не е ексцерпиран цялостно в настоящата работа. Направен е по вторичната версия. Този превод в препубликуван от П. Динеков в *Старобългарски страници. Антология*. София, 1966, стр. 394-397 с някои промени, които взимам предвид.

5) Превод на съвременен български книжовен език от Ив. Дуйчев (*Из старата българска книжнина: книжовни и исторически паметници от първото българско царство* Т. 1. София, 1940, второ поправено и допълнено издание от 1943 – използваме него, стр. 31-35). Преводът е направен по изданието на Ал. Теодоров-Балан. *Кирил и Методи*. Част 1. София, 1920, стр. 109-113.

6) Превод на македонска писмена норма, направен от Радмила Угринова-Скаловска. Използвана е публикацията му в Климент Охридски. *Житија, слова, поуки*. Предговор Харалампие Поленаковиќ. Избор, превод и коментар Радмила Угринова-Скаловска. Скопје, 1974, стр. 19-23 (второ изд. Климент Охридски. *Похвали и поуки*. Предговор, избор, превод и коментар Радмила Угринова-Скаловска. Скопје, 1996, стр. 25-29.) Преводът е направен по първичната версия. Материалът е цялостно ексцерпиран, срв. приложенията.

7) Превод на тогавашния сърбохърватски език, сръбска норма, публикуван в книгата *Из наше књижевности феудалног доба*. Съст. и преводачи Драголюб Павлович и Радмила Маринкович. Београд, 1959, стр. 51-53. Направен е по вторичната редакция, но е доста по-кратък, не са преведени редица изречения, които влизат в повечето преписи на вторичната редакция. Това е един от сравнително рано появилите се преводи. Има издания от 1954 г. и 1968 г., тук използвам от 1959 г. Материалът е цялостно ексцерпиран тук, срв. приложенията.

8) Превод на тогавашния сърбохърватски, хърватската книжовна норма от Йосип Братулич от Загреб. Използвам второто издание: Josip Bratulić. *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija i druga vrela*. II izd. Zagreb, 1992, 139-145, първото е от 1985 г. Преводът е основно по вторичната версия, но ученият се е съобразявал с различни преписи, вкл. с първичната версия по Севастиановия препис, а вторичната – по Хлудов 195, както и с версията в хърватската глаголическа книжнина. Материалът от този превод не е цялостно ексцерпиран в настоящата дисертация.

9) Превод на словенски книжовен език – той е публикуван най-късно, през 2008 г. и го е направил Роберт Грошел, публикуван е в *Antologija bolgarske književnost* 1. Ur. Ludmil Dimitrov. Ljubljana, 2008, стр. 84-86. Преводът е направен по вторичната версия, но е по-дълъг от сръбския превод. Материалът е цялостно ексцерпиран в настоящата дисертация, срв. приложения.

10) Превод на съвременен руски книжовен език, публикуван в *Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX—XVIII веков*.

Составителство и превод И. Калиганов и Д. Поливянный. Москва, 1990, стр. 316-319. Това е превод на първичната версия. Преводът е ексцерпиран цялостно в дисертацията, срв. приложенията.

Б) *Трипесниците за Рождество Христово:*

Този текст е химнографски, открит е от Георги Попов. Началните букви на тропарите образуват акростих с името на автора, Климент. Тук използвам текста с нормализиран правопис, както е публикуван в КЛОСС. Там нормализацията е направена по публикацията на Хлудовия препис от Г. Попов в Станчев, Кр., Г. Попов. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София, 1988, 160-169.

В) *Канон за полагане ризата и пояса на св. Богородица:*

Този канон е открит от Г. Попов през 1986 г. и независимо от него — от Бл. Шаламанов. Началните букви на тропарите в осма и девета песен образуват акростих с името Климент. Използвам публикацията на текста с нормализиран правопис в КЛОСС, направена по публикацията на преписа в празничен миней № 113 от НБКМ от Г. Попов в Станчев, Кр., Г. Попов. *Климент Охридски. Живот и творчество*. София, 1988, 182-188.

Г) *Похвално слово за пророк Захарий и за рождество на Св. Йоан Кръстител:*

Досега са известни 25 преписа от XIV до XVII в., всички с името на Климент в наслова. Най-ранният е в руски сборник от XIV в. (РНБ, Погодин 872). Тук използвам публикацията му с нормализиран правопис в КЛОСС, направена по изданието на най-ранния препис в: *Климент Охридски. Събрани съчинения*. Т. 1. София, 1970, 164-184.

Д) *Поучение за Благовещение на Света Богородица:*

Известни са 31 негови преписа от XIII до XVII в. Досега няма открит препис с името на св. Климент, но неговото авторство се приема за много вероятно. Използваният тук текст е публикуван в нормализиран вид в КЛОСС по препис в руски пролог от XIII-XIV в. (РГАДА, № 171), въз основа на изданието : *Климент Охридски. Събрани съчинения*. Т. 1. София, 1970, 542-546.

В настоящото изследване приемам за основна преводна единица фразата, защото е важно да се види как се използва дадена лексема в контекст и какъв стил се постига чрез използването ѝ. Все пак ще прилагам и двата подхода – изследване отделно на думата и на думата във фраза. В приложението съм реализирала двата подхода така: първото приложение е таблица със съответствията по отделни лексеми в старобългарския текст на Климент Охридски и в седем превода, а във второто приложение съответствията са дадени по изречения.

Гъвкавостта на превода може да се разгледа чрез сравнение на фразата като преводна единица, а точността на превода към оригиналния текст се доказва чрез съответствията на равнището на отделната лексема преди всичко. Затова в първа глава представям всички Климентови думи по категории, но не с целия контекст. В следващите три глави обаче обсъждам съответствия на ниво фраза – било при анализ на библейските цитати, било когато разглеждам отделни лексеми в рамките на контекста, в който са употребени.

Да обобщя, в анализа си използвам диахронни и синхронни сравнителни лингвистични методи, сравнително-исторически метод, методи на анализ на преводачески техники и стратегии, а също и статистически методи.

В дисертацията се изследва методът на превод от текст на архаичен книжовен език, който има общи лексеми и корени със съвременните славянски езици – дали преводът е демократичен, близък до народния, говоримия език, или е консервативен, който върви близо до оригиналния текст (ЕИ) и чрез превода въвежда архаични думи в съвременния книжовен език, като по този начин обогатява регистъра на високия стил. Анализираните текстове в настоящото изследване са християнски религиозни произведения – химни или проповеди и може да се очаква консервативният превод да е приоритет. Преводаческите избори зависят и от установилия се идиом на църковния език в съответната култура, на която принадлежи преводът. В дисертацията се

дискутират конкретни примери, като се сравняват различни преводи, за да се установи от какво зависят преводаческите решения: от индивидуалните предпочитания и образование на преводача; от характера на превеждания текст като жанр и стил; от характера на ИЕ (използване или не на специфична книжна лексика – сложни думи, семантични калки, заемки); от характера на езика на превода (ТЕ) като книжовна формация – в това отношение правя сравнение с речници на съответния език; от характера на установената в средата на преводача църковно-религиозна идиоматика, термини, клишета.

Текстовата част на изследването се състои от четири глави.

Първа глава

Лексикални съответствия: запазена Климентова лексика и нови решения в преводи на Похвално слово за св. Кирил Философ

В тази глава се разглеждат съответствията на всички пълнозначни думи в Похвалата в 7 превода – направена е пълна ексцерпция на материала. Като се сравнява Климентовият оригинален текст и съвременните преводи по отделни лексеми, се проследява свободата, точността и яснотата на преводите, а също и възможностите на различните книжовни езици да предадат текстовете на един средновековен автор. Съответствията в преводите са разпределени в три групи (извлечени от Приложение 1):

а) *пълно съвпадение*: в превода е използвана думата на Климент Охридски (с фонетични разлики);

б) *общ корен, но различен афикс*: думите в оригинала и съответствията им в превода имат общ корен, но различни афикси. Тази група е доста хетерогенна, защото в нея влизат и сложни думи, които в превода пазят само един от двата корена на Климентовия композит, а също и словосъчетания от думи, поне една от които има корена на Климентовата дума, която словосъчетанието превежда. Често тук има думи, на които е променена морфологичната категория – в оригинала е съществително в род.п., а в превода прилагателно, или обратно. Понякога са добавени наставки/ представки в лексемата в превода в сравнение с лексемата в оригинала, за да се формира св./ несв.в. Понякога е дискуссионно дали става дума за един и същ корен или не – в зависимост от това дали анализът се прави в синхронен или диахронен план. Подходът ни е по-скоро диахронен и стига до равнището на старобългарски и късен праславянски. Например приемаме за един корен форми с редувания *ь/е/о* и подобни. Не отчитаме по-късните фонетични разлики в различните славянски езици;

в) *различна дума*: в превода е използвана лексема, различна от употребената от Климент Охридски. Понякога думите имат един и същ префикс, но коренът е различен. Тук се включват и случаите на липса на съответствие в превода на дума от оригинала.

Тъй като едни преводи са правени по първичната версия на Похвалата, а други – по вторичната, трудно е да се направи сравнение между преводите на базата на статистически проведен анализ според посочените групи. Особено трудно е с превода на К. Куев, който основно върви по първичната версия на творбата, но и има и варианти, които съвпадат с вторичната и с нейни по-ранни български преводи. Все пак е възможно да се очертаят някои тенденции на базата на дадените в тази глава диаграми на процентно съотношение на лексемите в трите групи. Като цяло в преводите е запазена базисна общославянска лексика, като думите за *земя, вода, сестра, език, син, вълк*, или ранна християнска лексика, като *Господ, апостол, вяра, ерес*.

По количество (брой на лексеми) преводът на руски книжовен език в христоматията на И. Калиганов/ Д. Поливянний е най-близо до Климентовия речник, следван от сръбския превод на съкратена версия на *Похвала за св. Кирил*, следвани от превода на К. Куев и останалите преводи на български книжовен език, направени по първичната версия. По-малко лексеми от Климентовия речник използват Радмила Угринова-Скаловска (РУСк) и Роберт Грошел (РГр). Ако обаче се сравни преводът в сръбската христоматия с преводите на първичната версия, преводът от Белград е далече от смятания за оригинален текст на Климент Охридски.

Най-близки по отношение на корелацията между трите очертани групи са преводът на К. Куев и преводът в христоматията на И. Калиганов и Поливянний. Те се отличават и със сходни преводачески подходи и предпочитания. Сред преводите, направени от първичната версия на Климентовата творба, най-далеко от Климентовия оригинал е преводът от Скопие. В него са най-малко Климентовите думи в сравнение с изредените по-горе преводи. В този превод обаче има много думи, съдържащи общ корен с думите от оригинала. Стремехът на преводачката е бил да направи превод, близък до говоримия език. Ат. Бончев в най-голяма степен използва идиоматиката на книжовния език на Българската православна църква, но по отношение на останалите думи той използва широко разпространени днес в българския книжовен език думи и не се стреми да запазва изкуствено архаизми.

По отношение на очертаната тук трета група, случаи на превод с дума, различна от Климентовата, най-малко такива случаи има в превода на Ив. Добрев в сравнение с преводите на първичната версия, а най-много в превода

на Р. Угринова-Скаловска и на И. Калиганов/ Д. Поливянный. Най-интересен в това отношение е руският превод – той запазва най-голям процент Климентови думи в сравнение с останалите преводи, но в него откриваме и най-голям процент различни думи за сметка на много малкия брой думи, които имат общ корен с Климентовата лексика.

Анализираните тук преводи на вторичната редакция на *Похвално слово за св. Кирил* са различни. Преводът от Белград е много по-кратък от превода от Любляна. В рамките на преведените изречения сръбският превод върви много близо до оригиналния текст на вторичната редакция. Запазени са редица Климентови думи, които днес са архаизми. В други случаи са търсени лексеми в сръбски, които имат същия корен като лексемите в средновековния текст. Преводът на Р. Грошел в най-голям брой случаи използва дума, която е напълно различна от думата в оригинала, например *благодать* - *modrest/milost*, *влажити* - *slavim*, *владь* - *zmotna učenja*, *градъ* - *mesto*, *ликъ* - *zbor*, *мъногообразумьнъ* - *premodro*, *писма* - *črka*, *прѣмъдрость* - *modrost/velika modrost*, *свѣтило* - *luča*, *сила* - *močj*, *жтрова* - *telo*. Големият процент разлики се дължат на преводачески избор, от една страна, защото целта е била да бъде приближен до съвременния читател, незапознат със средновековния стил и християнска идиоматика. От друга страна, в самия словенски книжовен език се използват днес по-малко думи от средновековното Кирило-Методиево наследство, съвременната църковна терминология е формирана в ново време повече под влияние на латинската и италианската терминология.

В заключение, употребата на една и съща дума и в оригинала, и в превода е показателно и за историята на лексикалните системи на славянските езици и тяхната книжовна лексикална норма, но и в още по-голяма степен отразява преводаческите предпочитания. Понякога в съвременните езици има синоними, понякога тези синоними имат различна стилова характеристика, понякога има разлики в значението, степента на употреба, или само в нюансите на дума, употребявана и от Климент Охридски, и днес. Въпрос на художествени и стилови предпочитания, на традиции и опит в превода на средновековни славянски текстове е степента, до която преводите се доближават или отличават от средновековните оригинали. Тези въпроси са дискутирани и в следващите глави по повод богословска и философска лексика,

библейски цитати.

Втора глава

Преводачески избори при предаване на сложни думи

Сложните думи широко се употребяват в средновековните славянски творби, преводни и оригинални. При преводите от гръцки език се изковават много нови сложни думи в старобългарския книжовен език, калки или полукалки на гръцки сложни думи. Някои са типични книжни образувания и в гръцки, и в старобългарски. Някои имат терминологично значение. Сложните думи са типични за византийската реторика. В *Похвално слово за св. Кирил* те са важно градиво за постигане на висок и въздействащ стил.

Целта на изследването ни е да се проследи какви методи са използвани за предаване на тези лексеми от оригиналния Климентов текст в преводите на съвременни книжовни езици: дали са запазени сложните думи, какви промени са внесени, заменени ли са Климентовите композити с еднокоренни думи или със словосъчетания и какъв е ефектът от това. Съобразявам се с това, от коя версия на словото е направен преводът. Съответствията на сложните думи в съвременни преводи на *Похвално слово на Св. Кирил Философ* се групират в четири типа:

1) сложната дума от оригинала се запазва в превода с очаквани фонетични промени, по-рядко морфологични (сложни думи \approx сложни думи). Най-много такива случаи има в руския превод, а най-малко в словенския.

2) сложната дума от оригинала се превежда с друга сложна дума, като е подменен обикновено единият от компонентите (сложни думи \approx сложни думи [не същата]);

3) сложната дума от оригинала се превежда със словосъчетание (сложни думи \approx словосъчетания);

4) сложната дума от оригинала се превежда с еднокоренна дума (сложни думи \approx симплекс).

От друга страна, еднокоренна дума от оригинала може да бъде преведена със сложна дума.

Различните преводачи обаче използват тези методи на различни места в зависимост от възможностите на книжовната лексикална норма на езика на

превода и в зависимост от собствените си предпочитания. Ясно е, че преводачите не робуват на търсенето на точно структурно съответствие на оригинала. Решенията им невинаги съвпадат. Това зависи от степента, в която разбират текста и долавят интертекстовите му връзки, от това, доколко имат познания по християнска догматика, от ограниченията на изградената лексикална норма и речник на книжовните формации, на които превеждат, от личните им предпочитания към по-архаично звучащ превод и висок стил, или към превод, по-близък до съвременния читател и разговорната реч.

Най-много Климентови сложни думи запазват руският превод и преводът на К. Куев, а най-малко преводът на словенски. Ив. Добрев и Ат. Бончев добре предават стила и внушенията на Климентовото слово, но не запазват на всяка цена неговите думи. Като цяло, българските и руският превод запазват повече сложни думи от оригинала на Климент. Близко до тях е преводът от Скопие, но той дава и някои по-общи и отдалечени от оригинала решения. Повече случаи на свободен превод има в сръбската версия, макар че и там са запазени някои думи, които днес в съпоставка с говоримия език имат архаично звучене или ограничена употреба в църковния език. По отношение на сложните думи най-далече от Климентовия оригинал е словенският превод – както поради ориентираността на превода към една съвременна, незапозната със средновековната литература публика (той е издаден в христоматия с творби най-вече на съвременната българска литература), така и поради ограниченията на самия словенски книжовен език, чиято абстрактна и теоложка лексика е по-слабо повлияна от църковнославянски и от Кирило-Методиевото наследство, така и поради личните предпочитания на преводача. Теоложки издържан и проникновен е преводът на хърватски на Йосип Братулич, но той невинаги запазва Климентовите лексеми, а предпочита лексеми или съчетания, утвърдени в хърватската лексикална практика през вековете под латинско и италианско влияние.

Трета глава

Предаване на богословската лексика

Основен проблем за създателите на старобългарския книжовен език е било изковаването на славянската богословска терминология, която да

отговаря на гръцката, утвърдена на вселенските събори, т.е. първите преводачи, сред които е и Климент Охридски, е трябвало да се разграничат от еретиците чрез правилна употреба на богословската терминология. Това става най-вече при преводите от гръцки на най-важните за християнството текстове – библейски текстове, основни молитви, хомилии. Очаквано е да се използват калки и заемки. В третата глава на дисертацията се обсъжда как съвременните преводи предават богословската и църковна лексика в няколко творби на Климент Охридски. Във връзка с това се отчита приемствеността или липсата на приемственост със средновековната богословска терминология в ново време в различните книжовни езици на църквите. А. Христова, когато разглежда философски термини от богословската книжнина X-XIV в. в съпоставка с практиката в съвременния български книжовен език, твърди, че в днешната философска терминология някои от старите термини са запазени, а други не са – поради многозначност са заменени с „нови, означени с общонародни думи или с такива с латински произход“². Най-вероятно тези нови термини навлизат с представянето на нови философски системи, различни от християнската.

В тази глава обаче се разглеждат християнски текстове. Известно е, че Кирило-Методиевото градиво (т.е. най-ранните преводи на християнски текстове), допълнено с лексикалните избори и норми на атонските и търновските редактори през XIV век, ляга в основата на печатните църковнославянски книги, използвани в православните славянски църкви през XVIII-XIX век и повлияли при формирането на новите книжовни езици, върху руската и българската книжовна норма, а също и върху сръбската в сферата на религията. В съвременните славянски езици, които се формират в региони под юрисдикцията на Римската курия, личи влиянието на латински, италиански и немски.

Преводачите на Климентовите творби са подходили от различни гледни точки в зависимост най-вече от своите знания и тип образование и в зависимост от това, за каква читателска публика са предназначили преводите

² Христова, А. Някои лингвистични особености на философските термини (върху материал от преводната богословска книжнина, X-XIV в.).— В: Диана Благоева и Сия Колковска (съст.), Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. д.ф.н. Лилия Крумова-Цветкова. София, 2012, стр. 213-220.

си. Доколко и в какви случаи те запазват Климентовите лексеми и идиоматика и доколко ги осъвременяват?

Преводите на български книжовен език и руски книжовен език са най-близки до езика на Климент Охридски и изградената в Средновековието православна славянска богословска терминология. Руският превод е близък до превода на Ив. Дуйчев и до превода на К. Куев, направени по първичната версия на *Похвално слово за св. Кирил* на български книжовен език в различни периоди през XX век. Когато има разлика между старобългарския термин и атонския термин (XIV в.), който влиза в църковнославянските книги и оттам в днешната терминология, Ив. Добрев и Ат. Бончев използват втория термин, т.е. те предпочитат да използват точно днешната терминология, а не да са напълно верни на Климентовата лексика.

Климентови лексеми като архаизми се срещат в сръбския превод. Р. Угринова-Скаловска използва някои Климентови думи, но има и случаи, когато тя се отдалечава от Климентовата реч, без да се съобразява с идиоматиката на Македонската православна църква. Този подход говори, че преводът ѝ подобно на превода на К. Куев е предназначен по-скоро за читателска публика, която не познава/ не използва активно църковния идиом и старото книжовно наследство.

Преводът на словенски е по-отдалечен от Климентовия език, но е богословски верен; той е правен за хора, които не познават добре православната богословска терминология. Богословски прецизен и верен на изразените в *Похвално слово за св. Кирил* идеи е преводът на Йосип Братулич, макар той невинаги да използва Климентовите думи, отново може би поради спецификата на хърватската богословска терминология, изградена в среда, в която се използват латински и италиански църковни текстове.

Анализираните в тази глава лексикални съответствия показват, че преводачите на съвременни езици се стремят да направят точен превод. Разликите между преводите се дължат главно на предпочитанията на преводачите към по-архаизиран език или към език, по-близък до съвременната светска идиоматика. Архаизацията обикновено (но невинаги) прави превода точен и богословски верен и чрез нея се постига висок стил, който е характерен за разглежданите творби на св. Климент Охридски, предназначени в Средновековието за тържествено четене или пеене при големи църковни празници. Високият стил на тези произведения внушава търсената за тези

моменти от календара тържественост и празничност. Чрез архаизацията на езика на превода съвременните преводачи пресъздават това настроение, тази тържественост, подчертаваща важността на църковния празник и отбелязваните от него библейски събития. Същевременно преводачите са се стремели да направят творбите на св. Климент Охридски ясни, разбираеми дори за хора, които нямат богословски познания, като са използвали корени на думи и представки, познати на всички носители на езика. Вариантите в разгледаните преводи показват търсенето на различни начини да бъдат задоволени тези две изисквания на добрия превод от стари книжовни езици – той да бъде едновременно и хубав, и точен, и разбираем за съвременния читател, и верен на стила на средновековния (античния) автор. Все пак запазването на същите думи, които Климент е използвал, невинаги точно и ясно предават Климентовите послания и дори стил. Добрият съвременен превод зависи от степента, в която преводачът вниква в посланията и стила на текста, и от неговото майсторство да пише на съвременен език, на стил, едновременно висок и тържествен, но и ясен. Една от опасностите пред преводачите е използването на думи от оригинала в езика на превода със значения, които тези думи вече нямат днес, т.е. това е опасност от интерференция на говоримия език. Разглежданите преводи в повечето случаи избягват тази опасност.

В заключение, в главата разгледах приликите и разликите между съвременни версии на словото на Климент Охридски за св. Кирил и някои преводи на други текстове. Съпоставих предаването на думи, които имат важно място в християнската идеология. Основно се съсредоточих върху термини за Троицата и природите на Иисус, за божествената светлина и богопознанието, противопоставени на думи за тъмата на невежеството и греха. Да обобщя, има случаи, при които старобългарските думи са предадени със същите думи в преводите на съвременни книжовни езици: това са било широко разпространени думи, като *апостол*, *учител*, *мрак*, *слънце*, *красота*, било лексеми със старинен семантико-стилов нюанс, като *светозарен*, *преблажен*, *отец*, *христолюбци*.

Анализираните преводи предполагат и същевременно конструират и различен тип читател: незапознат с църковната терминология и догматика, или обратно, добре познаващ съвременния език на църквата, който е много близък до старобългарския (при езиците на православните църкви).

Четвърта глава

Предаване на библейските цитати

Многобройни са библейските цитати, парафрази и алюзии в Климентовите текстове – и това е очаквано и типично за църковната реторика и песнопения. Характерна черта на Климентовия стил е, че той рядко цитира точно, рядко използва дълги библейски цитати, по-чести са парафразите, алюзиите, реминисценциите. Климент въвежда библейските цитати по три начина: чрез пряко позоваване на конкретния библейски текст, чрез общо позоваване на Свещеното писание и без словесен сигнал за цитиране³. Дали преводачите се отнасят по различен начин към маркираните и немаркираните цитати?

Да се установи дали Климент точно цитира съществуващата и авторитетна по негово време старобългарска версия на библейския превод е трудна задача, защото днес много от библейските книги на старобългарски нямат критически издания. Т. Славова и Г. Дюлгерова показаха, че цитатите, които са пряко въведени и са дословни или незначителни парафрази, са много близки до Кирило-Методиевия превод на Евангелието, докато библейската идиоматика, алюзии, реминисценции съдържат редица преславизми⁴.

В тази глава използвам достъпни издания на Свещеното писание на гръцки и издания, представящи ранния старобългарски превод, които съпоставям с цитати у Климент Охридски. След това съпоставям различните преводи на творби на Климент, като отчитам авторитетния съвременен превод на Библията за средата, в която даден преводач работи. Така анализирам доколко този преводач се е повлиял от този авторитетен превод при предаване на библейските цитати у Климент Охридски. В тази глава са разгледани най-показателните случаи. Пълна ексерпция на материала е дадена в Приложение 3 на настоящата дисертация.

³ Кр. Станчев и Г. Попов. Климент Охридски. Живот и творчество. София, 1988, стр. 97-98.

⁴ Славова, Т. Евангелските и апостолските цитати в словата на Климент Охридски и преславската книжнина. - Кирило-Методиевски студии, 8, 1991, 60-83; Дюлгерова, Г. Словата на Климент Охридски и Кирило-Методиевият превод на Евангелието. - Slavia, 77, 2008, 403-427.

Разпознаването на библейските цитати улеснява преводачите и ги предпазва от грешни преводи. Различно е отношението им към авторитетните в тяхна среда версии на Библията. Повечето от тях се стараят да маркират цитатите/ перифразите/ библейската идиоматика в Климентовите творби, така че съвременният читател, запознат с Библията, да усети междутекстовите връзки, защото библейските текстове, особено новозаветните и псалтирът, са основните образци за християнските писатели, какъвто е Климент Охридски. Библейските цитати са основен, непрекословен авторитет⁵, който подкрепя и доизяснява Климентовите идеи. Затова е важно те да бъдат маркирани и за съвременния читател. Използваните в това отношение средства са различни – зависи от контекста, от характера на самата библейска отправка, от предпочитанията на различните преводачи. Най-ясно личат библейските отправки в превода на руски на *Слово за св. Кирил* в христоматията на Игор Калиганов и Дмитрий Поливянный, в преводите на Климентови творби на съвременен български книжовен език от Ат. Бончев. Дори той обаче не винаги точно следва българското синодалното издание на Библията – водещ за него е Климентовият текст, а също и съвременната идиоматика в българския език. Ив. Добрев, Искра Христова-Шомова, Георги Попов правят повече промени спрямо Синодалното издание, но все пак запазват елементи от него, за да разпознаят читателите по-лесно библейските цитати в Климентовите творби. Когато Климент Охридски ясно отправя към добре известни събития от евангелията, тогава свободата, с която преводачите се отдалечават от синодалното издание на Библията в България, е по-голяма, защото самото събитие вече ясно напомня за сакралния текст. В други случаи отклоненията от синодалното издание са по-малки. Целите са две: да е по-близо преводът до художествеността на оригинала и да се предадат на читателите нюансите на древните текстове, от една страна, а от друга – текстът да е разбираем за съвременния читател, макар и стилово отдалечен от обичайната днес нова литература и всекидневен език.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

⁵ Никола Георгиев. Цитиращият човек в художествената литература. София, 1992, стр. IV.

Сравнението на съвременни преводи на *Похвалата на св. Кирил* и на някои други текстове от Климент Охридски показва, че за да се направят верни изводи за характера на превода е важно да се знае коя версия на средновековния текст е използвал преводачът. Понякога това е указано (например в превода на Ив. Дуйчев, на Йосип Братулич), или е публикуван успоредно средновековният оригинал (например в христоматията на Божан Ангелов и М. Генев, в христоматията с превода на К. Куев, в най-новото издание на творбите на Климент Охридски от 2008 г., цитирано в дисертацията като КлОСС⁶), понякога това не е указано (например в христоматията с превода на Р. Грошел, съставена от Л. Димитров), но невинаги и само съпоставката с различни средновековни версии може да покаже източникът на превода. Затова изданията едновременно на стария текст и на превода са особено ценни – най-добре това личи от КлОСС.

Нашата работа показва, че за да се направи хубав превод на съвременен книжовен език, вярно предаващ особеностите на оригинала, е важно преводачът да разполага с добро критическо издание на средновековния текст, за да е наясно с варирането на текста, с рецепцията му през Средновековието, както и с предположенията на учените за възможен най-ранен, изконен вариант. Друга важна предпоставка за добър превод е познаването на контекста, в който е създадена творбата, и нейните евентуални източници във византийската книжнина – не само като образи и внушения, но и като стил и език. За преводача е важно да знае какво е ценял Климент Охридски, доколко го е използвал, какви са били неговите цели и дали ги е постигнал, за каква публика е била предназначена творбата му, какви са основните черти на творческия му стил.

Важно е преводачът да си даде сметка и за каква публика предназначава собствения си превод и какво от многообразните аспекти на средновековния автор иска да покаже на публиката си – дали проповеднически и църковнопесенни стилови средства и механизми, използвани от средновековния автор, дали изяществото на стила, богатството на езика, богословската начетеност, проповядването на определени ценности, исторически свидетелствата (доколкото една похвала и песни за светец може

⁶ Климент Охридски. Слова и служби. Съст. П. Петков, И.Христова-Шомова, А.-М. Тотоманова. София, 2008.

да се разглеждат като историческо свидетелство), междутекстови мостове, ролята на авторитетните текстове в Средновековието и в християнската литература, спецификата на средновековното мислене и начин на изразяване (идиоматика, метафорика, клишираност), или вечните послания на свещените текстове, например възхвалата на човек, който с талант и вяра е помогнал на хора в пътя им към по-добър живот.

Разгледаните в тази дисертация преводи поставят различни акценти. Основното напрежение е между желанието да се представи специфичният стил на Климент Охридски и стремежа творбата да „проговори“ с познати думи и образи на читатели, които живеят в един различен културен контекст, не познават комуникативните техники на средновековната християнска литература и имат различни очаквания, дори и да имат богословска начетеност. Напрежението между тези два основни критерия за добър превод се разрешава по различен начин от различните преводачи.

Основният проблем на всеки превод е да намери най-подходящите средства да пресъздаде разбираемо и въздействащо един текст за читател от друга култура, защото, както са установили представителите на когнитивната лингвистика, различните култури имат своя метафорика и реалии. При превода на текстове на Климент Охридски на съвременни славянски книжовни езици има две особености:

а) творбите на средновековния автор са родени в културния свят на средновековната византийска християнска литература и са отдалечени от съвременния начин на писане; най-близки са до съвременната църковна проповед и песен, но са далече от светските жанрове, които се развиват бурно сред славяните през XVIII-XX век и изграждат свой език и образност;

б) Климентовата реч изобилства с общославянска базисна лексика, останала и до днес в славянските езици, но и с множество нови думи, нови спрямо всекидневния език, които стават типични за книжнината. Част от тези нови думи са запазени и досега, най-вече в езици, на които се създават текстове за Православната църква. Езиците, на които се пишат текстове в регионите под юрисдикцията на Католическата църква, са развили в ново време и по-различна християнска идиоматика, всъщност в хърватската традиция още от XIV-XV век, а на словенски по-късно. Част от новите думи в творчеството на Климент и

досега не са обичайни за славянските езици, а са характерни за високия църковен стил – това са най-вече различни композити или префигурани думи.

Докато е разработвана методика за анализ на преводите изобщо и на преводи между родствени езици, както и методика на преводите от антични или средновековни езици на съвременни езици, няма добра теоретична база за анализ на преводи от старобългарски на новобългарски. Разбира се, съществуват предупреждения, изведени от практиката (например у Кирил Кабакчиев), преводачите да взимат предвид: а) опасността от възможна интерференция от съвременния език, защото понякога старобългарските думи имат по-различно значение; б) разликите в стиловите нюанси на думите в различните епохи (да речем някои Климентови думи днес са архаизми); в) спецификата на наложилата се днес в християнските книжовни идиоми терминология и клишета, която понякога съвпада, а понякога се различава от Климентовата; г) цялостният контекст, в който е създадена дадена средновековна творба – неотчитането на междутекстовите връзки може да подведе преводача. За жалост изворите на Климентовите произведения все още не са напълно проучени и това поражда трудности при превода на определени места в тях.

Как са се справили с тези предизвикателства избраните тук преводи, личи от приложенията в дисертацията. В първа глава лексикалните съответствия са разгледани пословно и са дадени статистически данни.

Разликите между разглежданите тук преводи се дължат на:

- Избора на различна текстовата версия на средновековния текст, от която се превежда. В това отношение историята на новите преводи на Климентовите творби е огледало и на историята на публикуването и обработването на преписите им;
- Предпочитанията и майсторството на преводачите; например К. Куев и руският преводач предпочитат да използват повече Климентова лексика, докато Ив. Добрев предпочита да запази стила и посланието на Климентовите текстове, но не непременно чрез използване дословно на неговата лексика (например често използва същите корени, но не същите афикси, граматични категории).

- Лексикалният арсенал, църковно-терминологичен и литературно-поетичен, с който разполага книжовната традиция на езика на превода.

Например докато руският превод на *Похвално слово за св. Кирил* в христоматията на Игор Калиганов и Дмитрий Поливянный използва много голям брой Климентови думи, то Роберт Грошел и Р. Угринова-Скаловска, по различни причини, запазват по-малко Климентови думи. В първата глава на дисертацията, показваща ни статистическа картина на съответствията в съвременните преводи на *Похвално слово за св. Кирил*, не се отчита контекстът, в който са използвани думите, нито тяхното значение и стилови нюанси. Това е направено в следващите глави. Все пак още в първата глава се сочи, че приликите между средновековният оригинал и преводите се дължат на общославянската база, на стремежа на преводачите да предадат Климентовия стил чрез запазване на неговите лексеми. Разликите може да произтичат от различна колокация днес на някои от старите лексеми, на разлики в утвърдената през вековете различна църковна терминология и идиоматика, на различни предпочитания на преводачите – да са по-близо до Климентовата реч и неговия книжовен език или да са по-близо до съвременния говорим език на своята среда.

Тъй като белези на висок стил и богословска дълбочина в книжнината, създавана в сферата на византийското книжовно влияние, са сложните думи, специална глава в дисертацията е посветена на начините на предаването им и ролята на тези преводачески избори за цялостното звучене на превода. Анализът е съсредоточен върху един оригинален текст и 10 различни преводи: *Похвалното слово за св. Кирил Философ*. Съпоставката между разгледаните преводи показва, че преводачите използват едни и същи методи за предаване на сложните думи, повечето от които са новоизковани именно по времето на св. Климент Охридски при преводи на Свещеното писание и на други основни християнски текстове от гръцки. Не всички обаче са точни калки. Повечето съвременни преводачи на Климентови произведения, стремейки се да предадат Климентовия стил на съвременния читател, запазват сложните думи. Защото тяхната цел не е да осъвременят една проповед, която да се чете в Църква, а да доближат до съвременниците едно литературно произведение, отличаващо се с високи художествени качества. Затова преводачите, за разлика от българските

дамаскинали от XVII век (които първи започват да създават проповеди с множество елементи на говорим език), се придържат близо до Климентовия стил, за да пресъздадат богатата палитра от образи и символи. Поради тази причина повечето преводи, с изключение на превода на Робърт Грошел, използват много сложни думи – при това същите като Климентовите, понякога с промяна на суфикса.

Една от причините за съвпаденията в преводите е сходният подход на преводачите – стремежът им да предадат Климентовият стил и средновековния начин на ораторстване. Друга причина е, че преводите се правят на славянски книжовни идиоми и голяма част от корените на сложните думи в стария оригинал са разпознаваеми днес за славяните. Освен това Климентовите думи означават понятия и образи, присъщи на категориалния апарат на християнските народи. Все пак има сложни думи, които някои преводачи предават със словосъчетания, защото те нямат терминологично значение и стилът не би пострадал, ако се превърнат в словосъчетания. Следователно за преводачи като Ат. Бончев, Ив. Добрев, Й. Братулич запазването на сложните думи на Климент не е самоцел, не е маниерност, а е премерено в зависимост от тяхната функция в текста и близост до съвременните модели на сложни думи.

Особено внимателни са тези преводачи, когато сложните думи имат терминологична функция в християнския текст. На лексеми с важна роля за богословието и църковната идиоматика, е посветена следващата глава в дисертацията. Преводачите са подходили от различни гледни точки в зависимост най-вече от своите собствени знания и вкус и от очакваната читателска публика. Ако преводът е предназначен за широк кръг слушатели, които не познават църковния стил и термини, то в него има повече промени спрямо оригинала, той е по-свободен, но може би и по-неточен спрямо средновековния оригинал. Ако преводът е предназначен за хора, познаващи езика на църквата, то той е много по-близък до старобългарския текст – така е в преводите на български и руски книжовен език, защото приемствеността между старобългарски и езика на българската и руската църква днес е силна, докато по-различно е в преводи на езици, в които богословската терминология се формира в ново време под влиянието на латинската, немската, италианската религиозна литература.

Изследването е направено предимно върху текстове, които имат повече

от един превод на съвременен български език, а единият, основният, *Похвала за св. Кирил*, е преведен и на други славянски езици. Основно се съсредоточих върху лексеми, свързани с Троицата и природите на Иисус, с представите за божествената светлина и богопознанието, противопоставени на думите за мрак, непознаване на божествените послания и грях. Както може да се очаква, има случаи, при които старобългарските думи са предадени със същите думи в преводите на съвременни книжовни езици: това са било широко разпространени думи, като *апостол, учител, поучение, амин*, било лексеми със старинен семантико-стилов нюанс, като *преблажен, пречестен, отец, христоролюбци*.

При превод на стари текстове на съвременен език, ако преводачът максимално използва думи или фрази от оригиналния текст, това е почертан консерватизъм на превода. В този случай във фокуса на работата на преводача е оригиналният текст. Понякога обаче консервативността замъглява идеята и стила на средновековния автор. Затова при предаване на богословски термини Ат. Бончев, Ив. Добрев, понякога и други преводачи като Й. Братулич и Р. Грошел предпочитат да не употребят Климентовата дума, а съвременен термин, обичаен за езика на съответната църква. В основни линии старобългарската терминология, създадена от Кирил и Методий и техните ученици, сред които е и Климент Охридски, е наследена от православните славянски църкви. Само когато Атонската редакция приема друг термин, не Кирило-Методиевия и Климентовия, се появява разлика между съвременния църковен узус на православните църкви и Климентовия език. В тези случаи, както беше показано, Ат. Бончев и Ив. Добрев последователно се придържат към узуса днес. Р. Угринова-Скаловска пък не използва в редица случаи лексика, позната на православните църкви на славянските народи, а се стреми да направи превода си по-близък до съвременния разговорен език и съответно разбираем за хора, които не познават основни термини на християнската догма. Затова понякога преводът ѝ изглежда прекалено свободен.

Значението на определени думи, стиловите им нюанси проличават най-добре, ако се знае дали са част от перифраза или алюзия на стихове, образи от Свещеното писание или от текстове на отците на Църквата. Затова в следващата глава е разгледано как съвременните преводачи предават библейските цитати и перифрази, библейска идиоматика в Климентови текстове. Ясно личи, че

руският превод и преводът на Ат. Бончев строго се придържат към авторитетния библейски превод в своята среда. Дори в един случай руският превод следва точно руското синодално издание на Библията, а не Климентовата перифраза. Близо до съвременния библейски текст на български предава цитатите Ив. Добрев, но той не цитира точно. За него водещ е Климентовият текст и посланието на цитата, а не днешната му версия. Преводът на Ив. Добрев е по-близо до старобългарския превод на Библията, който е цитирал Климент Охридски. Все пак Ив. Добрев използва при предаване на библейските цитати думи, близки до изказа в съвременното българско синодално издание, за да бъде разпознаваем цитатът за хора, които познават синодалното издание.

Неразпознаването на библейските цитати води до прекалено общи, свободни или дори до неверни преводи. Тъй като Климентовото слово е ясно и разбрано, такива случаи са редки в преводите.

Като цяло, Климентовата реч е образец за реч на отличен християнски проповедник, учител и певец. Словото му е ясно и въздействащо, богато и изкусно. На пръв поглед изглежда лесно да се превеждат такива ясни и достъпни произведения. От друга страна обаче, именно в това е трудността – посланието да е ясно, но речникът да е богат и нюансиран, богословски верен, а стилът изискан и въздействащ със своите тропи и фигури, ритмичност, метафори и антиномии. В това се състои трудността – как да се предаде на съвременния читател този елегантен, но същевременно лек стил и богат речник? Разгледаните преводи показват, че залог за успеха на превода невинаги е запазването на Климентовите думи, а вникването в неговия стил и в неговите послания. Добрият превод е едновременно близък до съвременния читател и богат като речник и образност, тържествен и изискан. За радост, такива преводи има. Те се основават на съществуващата изследователска традиция върху творчеството на Климент Охридски, изданията на неговите творби, проучванията на речника и стила им, както и на цялостно познаване на средновековната християнска литература и на съвременния богословски език. Съществуването на дълга традиция на изследване на творбите на Климент Охридски, издаване и превеждане, както е в България, е осигурила отлична среда за създаване на съвременни преводи на новобългарски книжовен език, които да могат максимално да приближат съвременния читател до езика и

посланията на този голям християнски творец.

Приноси на дисертационния труд

Основните научни приноси на изследването са следните:

1. За първи път е направена цялостна ексцерпция на лексикалните съответствия на пълнозначните думи в *Похвално слово за св. Кирил* от Климент Охридски и техните съответствия в седем съвременни славянски превода на словото. Допълнително при проучването е направена съпоставка с други 3 превода.

2. Материалът е ексцерпиран и представен по два начина: като съответствия на ниво лексема и като съответствия на ниво фраза (изречение). По този начин става възможно бъдещи проучвания да отчитат контекста, в който се използват лексемите и колокацията.

3. Чрез съпоставката на различни преводи е показано доколко и как Климентовата лексика присъства в преводите на негови произведения и в кои случаи и защо е заменяна с други думи. Причините се търсят на различни равнища: възможности на речника и лексикалната норма в езика на превода, предпочитания и образование на преводача, очаквана читателска публика; степен на проученост на средновековното разпространение и версии на Климентовите творби, на езика и стила му.

4. Статистическите данни за степен на използване на Климентовата лексика в съвременните преводи са анализирани, като са отчетени различни фактори от езикови и културен контекст, в който са създадени преводите.

5. Показана е приемствеността/ липсата на приемственост между езика на средновековните творби на Климент и езика на преводите, като е отбелязано, че невинаги изкуствената архаизация на езика на превода предава най-точно стила и посланията на Климентовия текст.

6. Показана е ролята на разпознаването на библейските цитати за начина им на превод и ролята на начина за превод за подсказването на междутекстовите връзки на читателите. Библейските цитати в преводите са разгледани в контекста на авторитетните библейски преводи в средата, в която работят преводачите и в която живеят техните читатели.

7. Изследването допринася за дискутиране на рецепцията на

Климентовите творби днес и отваря вратите за нови проучвания на това, доколкото анализите на Климентовото творчество зависят от използваните в дадена среда преводи.

Научни публикации по темата на дисертационния труд:

- Сложните думи в три текста на Св. Климент Охридски в съпоставка с преводите им на съвременен български език. – В: Заключителен сборник по проекта «Компютърни и интерактивни средства за исторически езиковедски изследвания». София, 2012.
- Предаване на думи, означаващи основни богословски понятия, в съвременни преводи на творби на св. Климент Охридски. – В: Изследвания по славянским языками 18-1. Сеул, 2013, стр. 1-15
- Предаване на думи, означаващи основни богословски понятия, в съвременни преводи на творби на св. Климент Охридски. – Зимен брой на Littera et Lingua, 2012, <http://www.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/>
- Няколко наблюдения върху съвременни преводи на творби на св. Климент Охридски: предаване на думи, означаващи богословски понятия — В: Трети конгрес по българистика, 23-26 май 2013, София. (доклад под печат)